

DE LAATSTE JOOD VAN BOLECHOW

Voorwoord

Het meisje ligt zijlings op de grond en kijkt je recht aan. Ze poseert in een zachtroze jurk met pofmouwen van kant, een jurk die in een andere setting zinspeelt op een communie of een prinsessenverjaardag. Maar dit kind ligt op de rode aarde van een dorp in Rwanda en is onderwerp van de serie 1994 van fotograaf Pieter Hugo. Zodra die context tot je doordringt wordt de idylle ruw verstoord. De toeschouwer begrijpt in één klap het gewicht dat dit kind met zich meestorst, het schuldige landschap waarin zij poseert, die zandlaag met daaronder de massagraven van één miljoen mensen, vermoord in honderd dagen, in 1994. De natuur trekt zich er niets van aan, het kind is onschuldig, maar de toeschouwer wéét – en daarmee wordt alles anders.

Dit is ongeveer hoe de lezer zich voelt als hij aan het begin van *Verloren* wordt meegenomen in de belevenissen van de kleine Daniel Mendelsohn, geboren in 1960 in een joodse familie op Long Island, New York. Zijn eigen grootouders leefden veilig in Amerika toen de Europese joden systematisch werden vervolgd en vermoord door de nazi's, dus hier is geen sprake van klassieke tweedegeneratieproblematiek. Toch siddert onuitgesproken leed door de kleurrijk beschreven familieclan van de jongen: velen zijn overlevenden van de massamoorden in het (toen nog) Poolse plaatsje Bolechow. Wanneer een zoveelste oudtante in tranen uitbarst als ze Daniel aankijkt, en prevelt over de gelijkenis van dit kind met ome Sjamiël, de broer van Daniels grootvader, wordt iets zichtbaar van de aarde waarop hij staat. Maar meer dan dat deze Sjamiël Jäger met zijn vrouw en vier dochters in Bolechow door de nazi's werd vermoord komt Daniel niet te weten; het verhaal erachter is blijkbaar te groot en pijnlijk, het spookt onbenoemd door het familieleven. *Les enfants mauvais souvenirs*, kinderen van de slechte herinneringen, noemde men in Rwanda de generatie geboren uit de genocide van 1994.

Om meer grip te krijgen op de last van het ongekende verleden begint Daniel aanwijzingen te verzamelen. Hij grasduint door oude brieven en foto's, ondervraagt familieleden en probeert zo inkijsjes te forceren in de zwarte doos van de Shoah, het universum van vernietiging dat schuilgaat achter de galgenhumor van zijn geliefde grootvader en de

getatoeëerde cijfers op de arm van diens vierde echtgenote, waarin deze zes bloedverwanten zijn verdwenen. Maar het blijft steeds bij contouren, die de familiemythen nauwelijks verhelderen. De volwassen Daniel constateert, met een verwijzing naar de interpretatie van Genesis door rabbijn Friedman: het verhaal van een grote historische gebeurtenis kunnen bevatten is soms mogelijk door het kleine verhaal van één familie te vertellen. En dat is wat Daniel Mendelsohn in dit boek op sublieme wijze doet.

Verloren. Op zoek naar zes van de zes miljoen is het verslag van een duizelingwekkende speurtocht naar, of eerder: een gestructureerde val in, het verleden, op zoek naar de gezichten van Sjmïël Jäger, zijn vrouw Ester, en hun dochters Lorka, Frydka, Ruchele en Bronia, aan de hand van ooggetuigenverslagen en een rits bezoeken aan overlevenden van de slachtpartijen in Bolechow en andere Poolse gemeenschappen – de beruchte ‘Aktionen’ waarbij miljoenen joden in Oost-Europa omkwamen. Deze laatste getuigen zijn in diverse uithoeken van de wereld neergestreken, ontsnapt aan de gruwelen, maar ontheemd en geamputeerd van het grootste gedeelte van hun bloedlijn. Wát ze nog hebben, delen ze met Mendelsohn: hun herinneringen, en een overdaad aan Oost-Europese gerechten die hen terugvoeren naar de ooit overvolle familietafels in het vooroorlogse Galicië. Gaandeweg het boek ontstaat dan ook in potlood een landkaart van deze streek in het hart van Europa, tussen Polen, Oekraïne, Hongarije en Roemenië; bakermat van het chassidisme en generaties van joodse intellectuelen en rabbijnengeslachten. Als een detective ontsluit Mendelsohn zijn familieverleden en creëert zo niet alleen inkijkjes in het historische Bolechow, maar ook in het levendige *sjtetl*-bestaan van de meeste *Ostjuden* – toen al een met antisemitisme en pogroms geladen term –, tot Hitler op 1 september 1939 Polen binnenviel. ‘Ons staan grote catastrofes te wachten. Maak u geen illusie. De hel regeert,’ schreef *Ostjude* en schrijver Joseph Roth al in 1933. Maar zelfs Roth had niet kunnen bevroeden dat de nazi’s het joodse leven in de regio zó definitief zouden vernietigen, het *sjtetl*-bestaan zonder aandenken van de kaart zouden vegen; een wrange troost is dat hij het niet meer zelf heeft meegemaakt. Het is een geschiedenis die in West-Europa nauwelijks bekend is, terwijl hier toch veruit de meeste slachtoffers van de Jodenvervolging vielen – meer dan zeventig procent kwam uit Oost-Europa, waarvan drie miljoen uit Polen.

Dit zijn de mensen die omkwamen in de ‘Shoah door kogels’, de masamoord die plaatsvond op de joodse bevolking nog voordat de gaskamers van Auschwitz op volle kracht draaiden. Deze moordpartijen

waren even wild als georkestreerd. Mobiele moordsquadrans, de *Einsatzgruppen*, voerden doelgerichte Aktionen uit in veroverd grondgebied. Nauwgezet zeefden ze de joodse bevolking uit een dorp – honderden, soms duizenden mannen, vrouwen en kinderen – en lieten ze naar afgelegen bosgebied marcheren. Nadat de slachtoffers hun eigen masagraf hadden uitgediept, moesten ze zich ontkleden en in rijen opstellen – soms aan de rand van de vers gegraven kuil, soms op een wankele plank boven de diepte. Een voor een werden ze geëxecuteerd, een voor een ploften de lichamen op die van hun familieleden en plaatsgenoten. Niet-joodse dorpelingen getuigden later van het urenlange geratel van machinegeweren dat uit de boomkruinen opsteeg, of hoe de aarde nog dagen bleef bewegen tot de laatste slachtoffers dood waren. Bij andere Aktionen werden kostbare kogels gespaard en mensen op iedere denkbare wijze vermoord, tijdens lange lynchpartijen op straat of binnenshuis. Kinderen werden aan de enkels gegrepen en met hun hoofd tegen de muur of stoeprand geslagen, pasgeboren baby's werden doodgetrapt, jonge vrouwen werden naakt en in de winterse kou de bossen in gedreven, waar ze doodvroren. Duizenden joodse families, met eeuwenlange banden in de regio, werden zo uitgemoord, dicht bij hun eigen dorpen, hun eigen huizen. Toen in West-Europa de deportaties begonnen, waren in Oost-Europa al meer dan een miljoen joden door kogels vermoord. De streek is feitelijk één grote begraafplaats zonder zerken.

Wat Mendelsohn in *Verloren* doet ontstijgt de meeste reconstructies, de talrijke literaire zoektochten naar feiten en details rond slachtoffers van de Jodenvervolging, vanuit het idee om maar te 'weten' – iets wat altijd bij een poging blijft, omdat de mensen die het einde hebben meegemaakt niet kunnen getuigen vanuit de dood, en overlevenden en buitenstaanders per definitie van de volledige ervaring zijn uitgesloten. In dat opzicht dekt de originele titel, *The Lost*, de lading beter, omdat die niet alleen verwijst naar de omgekomen familieleden, maar ook naar de achterblijvers, die voorgoed zijn verloren in de zoektocht zélf.

Wat Mendelsohn doet, is complexer en drieledig. Door in detail te achterhalen wie zijn oudoom Sjamiël en zijn gezin waren, met alle uitweidingen over hun levens en hun gruwelijke einde, bouwt hij een klein, particulier monument voor deze zes mensen, dat tegelijkertijd inzicht biedt in het grote en extreme lijden van de Shoah, met name in Oost-Europa. Die twee dingen in taal vatten is al ingewikkeld genoeg. Maar ten derde is dit boek, met zijn intermezzo's over bijbelteksten en de geschiedenis van het joodse volk, een zoektocht naar de betekenis en de vorm van verhalen. Het is een, naar Mendelsohns eigen zeggen, proustaanse

poging het verleden te herstellen, waarbij, naarmate de landkaart completer wordt, het dwangmatige streven naar 'weten' steeds meer wordt verzacht door het besef (het weten) dat de reconstructie van gebeurtenissen áltijd fragmentarisch is, vol misinterpretaties, omissies, oncontroleerbare herinneringen, wensdenken of ontkenningen. Het mooiste voorbeeld daarvan is het moment dat Mendelsohn, aan het begin van zijn zoektocht, 'de laatste jood van Bolechow' ontmoet, een hoogbejaarde man die net met zijn vrouw naar New York is verhuisd. Gespannen staat Mendelsohn bij hem op de stoep, blij met deze onverwachte, fysieke link met het mythische dorpje van zijn familieverleden. Zijn teleurstelling is bijna tastbaar als hij in de donkere woonkamer van het appartementje in Brooklyn tegenover een silhouet plaatsneemt. De man is te oud, nauwelijks aanspreekbaar, en verdwaald in een mensenleven aan herinneringen. Bij de naam Sjamiël Jäger komen maar twee dingen bovendien: dat hij heel lang was, en doof. Mendelsohn vertrekt, terneergeslagen. Niemand in zijn familie is lang, en zo'n onschuldig feit als doofheid had hij vast al van familieleden gehoord, als bliksemafleider van alles waarover ze níet willen praten. 'Het is jammer dat u niet een paar jaar eerder bent gekomen,' verzucht de zoon van de man tegen Mendelsohn bij het afscheid, en de laatste vervloekt zichzelf dat hij zijn zoektocht niet eerder is begonnen, dat hij niet eerder écht wilde weten. Wanneer veel later in het boek blijkt dat de oude man wel degelijk de waarheid sprak, voel je je als lezer net zo opgelaten als Mendelsohn. Zó willekeurig is dus onze interpretatie – of misinterpretatie. Zelfs de leeservaring zélf is een spel met de verraderlijkheid van het zogenaamde weten: de zinnen zijn soms zo lang – de schrijver wil aantonen dat alles met elkaar verbonden is – dat je ogen verder springen, en weer terug, waardoor het verhaal bij tijd en wijle fragmentarisch binnenkomt. In het hoofd van de lezer ontstaan onvermijdelijk weer andere verbindingen.

Het verhaal dat de mythen moet inkleuren – die van de familie of die van de Shoah – vormt zodoende een nieuwe laag van niet-weten, of zelfs een nieuwe werkelijkheid. Het is niet dit nieuwe niet-weten dat de bevrediging brengt die Mendelsohn als kind zo fanatiek zocht; 'het is onmogelijk om voor de doden te bidden als je hun namen niet kent,' verzucht hij aan het begin van zijn zoektocht nog. De onrust spat daar van de bladzijden. Aan het einde voelt de lezer: de reconstructie, of eerder, het verhaal, diende ook een ander doel – houvast bieden, een ordening aanbrenge, het generieke specifiek maken. Het is een poging de werkelijkheid te interpreteren in de hoop beter inzicht te krijgen in wie we zelf zijn, zodat we durven terugkijken als iemand ons aanstaart en in

huilen uitbarst. Begrijpen op welke rode aarde je staat, en tegelijkertijd beseffen hoe gevaarlijk het is als je zelf, of de buitenwereld, daar je gehele identiteit aan ontleent.

Roxane van Iperen, oktober 2023

DE FAMILIE VAN SJMIËL JÄGER

JÄGER

Isak JÄGER

geb. circa 1820
overl. voor 1900

Neché KORNBLÜH

geb. 1825
overl. 1899

11 andere kinderen

Elkune JÄGER

geb. 1867
overl. 1912

Taube MITTELMARK

geb. 1875
overl. 1934

Sjmiël
(Sam)

geb. 1895
overl. 1943¹

Ruchele
(Ray)

geb. 1896
overl. 1923

Sosi
(Sylvia)

geb. 1898
overl. 1981

Jitschak

geb. 1900
overl. 1972

& Ester
SCHNEELICHT

geb. 1896
overl. 1942

& Philip
RECHTSCHAFFEN

& Miriam BIN
(tante Miriam)

Lorka

geb. 1920
overl. 1943¹

Frydka

geb. 1922
overl. 1943¹

Ruchele

geb. 1925
overl. 1941

Bronia

geb. 1929¹
overl. 1942

Allan

geb. 1927

Elkana

geb. 1928

Broeria

geb. 1930

tal van kinderen en kleinkinderen
(de Israëlsche neven en nichten)

MITTELMARK

Hersj MITTELMARK

Feige KÖNIG

3 andere zonen

Abraham MITTELMARK

geb. 1860
overl. 1925

& Ester BEISPIEL

geb. 1861?
overl. 1942

(verloofd)

Abraham
(Opa)
geb. 1902
overl. 1980

(1) Gerty
CUSHMAN
(Nana)
geb. 1906
overl. 1965

(2) Rose
(3) Alice
(4) Ray

(overlevende van Auschwitz)

Marlene JAEGER

geb. 1931

& Jay MENDELSONN

geb. 1929

Andrew geb. 1957 Daniel geb. 1960 Matthew geb. 1962 Eric geb. 1964 Jennifer geb. 1968

Judah Aryeh
(Julius)
geb. 1904
overl. 1977

& Roslyn
TANESER
(omgekomen tijdens
orkaan van 1976)

Neche
(Jeanette)
geb. 1908
overl. 1943

Marilyn

geb. 1929

Sam
geb. 1894
overl. 1967

Elsie
geb. 1889
overl. 1973

Bertha
geb. 1890
overl. 1982

Joe
geb. 1892
overl. 1947

(aan deze
was de brief
van Sijmiël
in januari
1939 gericht)

DEEL EEN

BERESJIET

Ofwel Het begin
(1967-2000)

Als we een bepaalde leeftijd voorbij zijn, gaan de ziel van het kind dat we waren en de zielen van de doden uit wie we zijn voortgekomen, ons bedelven onder hun rijkdom en hun betovering...

MARCEL PROUST,
Op zoek naar de verloren tijd (De gevangene)

De woeste leegte

Een tijdje geleden, toen ik een jaar of zes, zeven, acht was, gebeurde het wel eens dat ik een kamer binnenkwam en er bepaalde mensen begonnen te huilen. Die kamers bevonden zich, vaker wel dan niet, in een of ander huis in Miami Beach in de staat Florida, en de mensen op wie ik die vreemde uitwerking had, waren, net als bijna iedereen in Miami Beach in het midden van de jaren zestig, oud. En net als bijna iedereen in Miami Beach in die tijd (die indruk had ik toen althans) waren die mensen joden – joden van het soort dat, wanneer ze een kostelijke roddel uitwisselden of aan het eind van een lang uitgesponnen verhaal of de clou van een mop kwamen, meestal in het Jiddisj overging; wat uiteraard tot gevolg had dat het de climax, de clou, van die verhalen en moppen voor ons die nog jong waren onbegrijpelijk maakte.

Net als veel bejaarde inwoners van Miami Beach in die tijd bewoonden die mensen appartementen of huisjes die degenen die ze niet bewoonden, een beetje muffig voorkwamen, en waarin over het algemeen rust heerste, behalve op de avonden waarop de klanken van de Red Skelton-, de Milton Berle- of de Lawrence Welk-show uit de zwart-wittelevies schalden. Maar om de zoveel tijd vulden hun muffige, rustige appartementen zich met de schelle stemmen van kinderen die 's winters of in het voorjaar voor een paar weken uit Long Island of de buitenwijken van New Jersey waren overgekomen om bij die oude joden op bezoek te gaan en die dan, terwijl ze van verlegenheid wel onder de grond wilden kruipen, aan hen werden voorgesteld en werden gedwongen om hun koele, perkamenten wangen te kussen.

Oude joodse familieleden de wangen kussen! We rilden, we steunden, we wilden naar het niervormige verwarmde zwembad achter het appartementencomplex hollen, maar eerst moesten we al die wangen kussen, die bij de mannen naar kelders, haarwater en Tiparillo's roken en kriebelig waren door bakkebaarden zo wit dat je ze per abuis vaak voor watten aanzag (zoals mijn jongste broertje overkwam toen hij het irriterende dons eraf probeerde te plukken en daarvoor een fikse tik tegen de zijkant van zijn hoofd kreeg); en bij de oude vrouwen het vage aroma van gezichtspoeder en bakolie verspreidden, en zo zacht waren als de

'noodzakdoekjes' die onder in hun tasjes gepropt zaten, verfrommeld als bloemblaadjes naast het violette reukzout, de verfromfaaide cellofaantjes van hoestbonbons en de verkreukelde bankbiljetten... De verkreukelde bankbiljetten. 'Hier, hou dat bij je voor Marlene tot ik er weer uit ben,' gelastte mijn moeders moeder, die we Nana noemden, mijn andere oma, terwijl ze haar op een dag in februari 1965 een roodleren portemonneetje met een verkreukeld biljet van twintig dollar erin toestopte, vlak voordat ze haar voor een kijkoperatie een operatiekamer in rolden. Ze was net negenenvijftig geworden en voelde zich niet goed. Mijn oma Kay gehoorzaamde en pakte het portemonneetje met het verkreukelde bankbiljet aan en leverde dat plichtsgetrouw af bij mijn moeder, die het een aantal dagen later nog steeds in haar hand hield toen Nana, in een sobere vurenhouten kist gelegen, zoals het gebruik wil, ter aarde werd besteld op de Mount Judah Cemetery in Queens, in het gedeelte dat toebehoort (zoals een inscriptie op een granieten toegangspoort laat weten) aan de FIRST BOLECHOWER BENEVOLENT ASSOCIATION. Om daar te worden begraven moest je lid van die vereniging zijn, wat op zijn beurt weer inhield dat je afkomstig moest zijn uit een klein stadje van een paar duizend mensen, ergens aan de andere kant van de wereld in een landschap dat ooit aan Oostenrijk, vervolgens aan Polen en vervolgens aan een veelheid van andere landen had toebehoord, genaamd Bolechow.

Nu is het waar dat mijn moeders moeder – met haar zachte oorlelletjes met de dikke oorbellen van blauw of geel kristal waar ik altijd mee speelde als ik in de gevlochten tuinstoel op de veranda van mijn ouders op haar schoot zat, en die me op een bepaald moment liever was dan wie ook, wat er ongetwijfeld de oorzaak van is dat haar dood de eerste gebeurtenis was waar ik nog duidelijke herinneringen aan bewaar, hoewel het ook weer zo is dat die herinneringen op zijn best fragmentarisch zijn (het golvende visgraatpatroon van de tegels op de muren van de wachtkamer in het ziekenhuis; mijn moeder die iets dringends tegen me zei, iets belangrijks, al zou het nog veertig jaar duren voordat ik me uiteindelijk weer herinnerde wat het geweest was; een complexe emotie van verlangen, angst en schaamte; het geluid van water dat in een gootsteen liep) – dat mijn moeders moeder niet in Bolechow, maar zelfs als enige van mijn vier grootouders in de Verenigde Staten was geboren: een feit dat haar, bij een bepaalde groep mensen die nu niet meer bestaat, een zeker cachet gaf. Maar haar knappe, dominante man, mijn grootvader, opa, was wel in Bolechow geboren en getogen, evenals zijn drie broers en zusters; en om die reden mocht hij een stukje grond op dat bepaalde gedeelte van Mount Judah Cemetery bezitten. Daar ligt ook hij nu be-

graven, naast zijn moeder, twee van zijn drie zussen en een van zijn drie broers. De andere zus, de fel bezitterige moeder van een enige zoon, was achter haar jongen aan naar een andere staat verhuisd, en ligt daar begraven. Van de twee andere broers had er een (zo kregen we altijd te horen) de vooruitziende blik gehad om in de jaren dertig met zijn vrouw en jonge kinderen van Polen naar Palestina te emigreren, en was als gevolg van dat wijze besluit, op het gepaste moment, in Israël begraven. De oudste broer, tevens de knapste van de zeven kinderen, de meest aanbedene en bewierookte, de prins van het gezin, was in 1913 als jongeman naar New York vertrokken, maar na daar een jaar in behoeftige omstandigheden bij een oom en tante te hebben gewoond, had hij toch maar weer de voorkeur aan Bolechow gegeven. En dus was hij, na een jaar in Amerika, weer teruggegaan, een keuze die naar hij wist, aangezien hij daar na enige tijd gelukkig en welvarend werd, de juiste was. Hij heeft helemaal geen graf.

Van al die oude mannen en vrouwen die soms al huilden als ze mij alleen maar zagen, die oude joodse mensen met hun wangen die gekust moesten worden, hun horlogebandjes van nepkroko, hun schuine Jiddische moppen en dikke zwarte plastic brillen waar het vergeelde plastic gehoorapparaat van achteren aan bungelde, met de tot aan de rand met whiskey volgeschonken glazen, met de pennen die ze je iedere keer dat je hen zag cadeau deden, met de namen van banken en autodealers erop; met hun felbedrukte katoenen A-lijn-jurken, driedubbele witte kralensnoeren, bleekkristallen oorbellen en rode nagellak die glansde op hun lange, lange nagels terwijl ze mahjong en canasta zaten te spelen, of krampachtig de lange, lange sigaretten die ze rookten vasthielden: van al die mensen hadden degenen die ik aan het huilen kon maken bepaalde andere dingen gemeen. Ze spraken allemaal met een specifiek accent, een accent waarmee ik vertrouwd was omdat het ook altijd vaag maar waarneembaar aanwezig was in de spraak van mijn grootvader: niet al te zwaar, aangezien ze tegen de tijd dat ik oud genoeg was om dat soort dingen op te merken, inmiddels al een halve eeuw hier, in Amerika, woonden, maar toch zat er nog iets overrijs, iets fettigs aan bepaalde woorden met r's en l's erin, woorden als 'darling' of 'wonderful,' een bepaalde manier van in de t's en de h's bijten bij woorden als 'terrible' en 'truth' (een woord dat mijn grootvader, die graag verhalen mocht vertellen, vaak gebruikte). 'It's de troett!' zei hij dan. Die bejaarde joden wilden elkaar nogal eens in de rede vallen bij gelegenheden waarop zij en wij in iemands benauwde woonkamer bij elkaar hokten, elkaars verhalen afkappend om correcties aan te brengen, elkaar eraan te herinneren

hoe het nu echt was gegaan bij deze of gene 'vaanderfoll' of (iets waarschijnlijker) 'taarribel' gelegenheid. 'Dollink, I vus der, I rrammembah, and I'm tellink you, it's de troett.'

Nog opvallender en gedenkwaardiger was het dat ze allemaal een tweede, vervangend stel namen voor elkaar leken te hebben. Dat bracht me flink in verwarring toen ik een jaar of zes of zeven was, omdat ik dacht dat (bijvoorbeeld) mijn Nana Gertrude heette, of af en toe Gerty, en ik dus maar niet snapte waarom ze in dat selecte gezelschap in Florida, op grote familiebijeenkomsten die plaatsvonden veertig jaar nadat haar mans bazige en dikdoenerige familie zich op Ellis Island ontscheept had teneinde zich om te vormen tot Amerikanen (al waren hun verhalen over Europa intussen nooit van de lucht), opeens *Golda* werd. En evenmin kon ik begrijpen waarom de jongere broer van mijn grootvader, onze oom Julius, een vermaard uitdeler van pennen met inscriptie, die gewoon laat in zijn leven getrouwd was en die door mijn deftige, goedgeklede grootvader altijd met het soort toegeeflijkheid werd bejegend dat je voor zich misdragende huisdieren reserveert, opeens *Jidl* werd. (Het zou nog tientallen jaren duren voordat ik vernam dat de naam op zijn geboorteaakte Judah Aryeh, 'leeuw van Juda,' geweest was.) En wie was trouwens die *Neche* die mijn grootvader soms als zijn allerliefste jongste zus betitelde, die, naar ik wist, in 1943 zomaar op vijfendertigjarige leeftijd als gevolg van een beroerte dood was gebleven toen iedereen (zo vertelde mijn grootvader me altijd, ter verklaring van het feit waarom hij niets met dat feest op had) aan tafel zat voor Thanksgiving; wie was toch die *Neche*, aangezien ik wist, of dacht te weten, dat deze geliefde jongste zus tante Jeanette was geweest. Alleen mijn grootvader, die bij zijn geboorte de naam Abraham had gekregen, had een bijnaam die voor mij begrijpelijk was: Aby. En dat droeg bij aan mijn besef dat hij iemand was van totale en transparante authenticiteit, iemand die je vertrouwen kon.

Onder die mensen waren er een stuk of wat die huilden als ze mij zagen. Dan kwam ik de kamer binnen en dan keken ze naar me en brachten ze (meestal de vrouwen) beide gekromde handen, met hun ringen en de knoesten, gezwollen en hard als die van een boom, die hun knokkels waren, dan brachten ze die handen naar hun dorre wangen en zeiden ze, met theatraal ingehouden adem: 'Oi, er zet ois zejer enlech tsoe Sjamiël!'

O, hij lijkt zo ontzettend op Sjamiël!

En dan begonnen ze te huilen of kreetjes te slaken en heen en weer te wiegen waarbij hun roze truien of windjacks om hun broze schouders beefden, en dan volgde er een snelvuur van Jiddisj dat mij, destijds, volledig ontging.

Van deze Sjamiël wist ik uiteraard wel iets: de oudste broer van mijn grootvader, die in de oorlog samen met zijn vrouw en vier prachtige dochters door de nazi's vermoord was. Sjamiël. Vermoord door de nazi's. Dat laatste was, zo begrepen we allemaal, het ongeschreven onderschrift bij de weinige foto's die we van hem en zijn gezin hadden en die nu zorgvuldig in een plastic zakje in een doosje in een kartonnen doos liggen opgeborgen in de kelder van mijn moeder. Een welgedane zakenman van misschien vijfenvijftig, met het air van de eigenaar voor een vrachtwagen poserend naast twee geüniformeerde chauffeurs; een gezin rond een tafel gezeten, de ouders, vier kleine meisjes, een onbekende; een goed gesoigneerde man met een jas met bontkraag en een gleufhoed op; twee jongemannen in uniformen uit de Eerste Wereldoorlog, van wie ik de ene de eenentwintigjarige Sjamiël wist terwijl de identiteit van de ander onmogelijk te raden viel, onbekend en onkenbaar... 'Onbekend en onkenbaar': dat kon frustrerend zijn, maar gaf tevens iets van allure. De foto's van Sjamiël en zijn gezin spraken per slot van rekening meer tot de verbeelding dan de andere familiefoto's die zo overdreven netjes in mijn moeders familiearchief werden bewaard, juist omdat we vrijwel niets over hem, over hen wisten; hun niet-lachende, nietszeggende gezichten, als gevolg daarvan nog bekoorlijker.

Lange tijd waren er alleen die zwijgende foto's en, af en toe, de ongemakkelijke rimpeling in de lucht als de naam Sjamiël viel. Dat gebeurde niet vaak toen mijn grootvader nog leefde, want we wisten dat het het grote drama van zijn leven was dat zijn broer en schoonzus en vier nichtjes waren vermoord door de nazi's. Zelfs ik, die als hij op bezoek kwam graag aan zijn voeten zat, in hun zachtleren pantoffels gestoken, en naar zijn vele verhalen luisterde over 'de familie,' wat uiteraard inhield zijn familie, die ooit Jäger had geheten (en die, gedwongen om die umlaut op de a op te geven toen ze naar Amerika kwamen, in de loop der tijd Yaeger, Yager, Jager en, zoals hij, Jaeger was gaan heten: al die schrijfwijzen komen op de grafstenen op Mount Judah voor), deze familie die eeuwenlang een slagerij en vervolgens, later, een vleesvervoerbedrijf had gehad in Bolechow, een leuk stadje, een bedrijvig stadje, een sjetel, een plaatsje dat beroemd was om het hout, het vlees en de lederwaren die zijn kooplieden naar alle uithoeken van Europa verzonden, een plaatsje waar een mens leven kon, een prachtig plekje bij de bergen;

zelfs ik, die hem zo na stond, die hem toen ik ouder werd zo vaak dingen vroeg uit het familieverleden, data, namen, beschrijvingen, plaatsen, dat hij als hij mijn vragen beantwoordde (op dunne velletjes postpapier van het bedrijf dat hij lang geleden gehad had, met blauwe inkt uit een dikke Parker-vulpen) af en toe schreef: 'Beste Daniel, vraag me alsjeblieft niets meer over de misjpoeche, want ik ben oud en herinner me niets meer, en trouwens, weet je wel zeker dat je nog meer familieleden wilt opsporen?!' –zelfs ik voelde me bezwaard om erover te beginnen, over dat vreselijke dat Sjamiël, zijn eigen broer, was overkomen. Vermoord door de nazi's. Het was moeilijk om me toen ik als kind voor het eerst dat refrein over Sjamiël en zijn verdwenen gezin te horen kreeg, voor te stellen wat dat precies betekende. Zelfs later, toen ik oud genoeg was om weet te hebben van de oorlog, de documentaires had gezien, samen met mijn ouders had gekeken naar de aflevering van een PBS-serie getiteld *The World at War*, die ingeleid werd met de beangstigende waarschuwing dat bepaalde beelden uit de film te aangrijpend voor kinderen waren – zelfs later was het moeilijk voorstelbaar hoe ze dan waren vermoord, om de details, de finesses te bevatten. Wanneer? Waar? Hoe? Met geweren? In de gaskamers? Maar mijn grootvader wilde het niet vertellen. Pas later begreep ik dat hij het niet wilde vertellen omdat hij het niet wist, of dat hij althans niet genoeg wist, en dat het juist dat niet-weten was dat hem, deels, zo kwelde.

En dus begon ik er niet over. In plaats daarvan hield ik me bij veilige onderwerpen, de vragen die hem in staat stelden om geestig te zijn, wat hij graag was, zoals in de volgende brief, aan mij geschreven toen ik net veertien was geworden.

20 mei '74

Beste Daniel,

Je brief met al je vragen ontvangen, helaas heb ik je niet overal antwoord op kunnen geven. Het viel me op dat je in je brief vroeg of je met al je vragen mijn drukke bezigheden niet verstoorde, het antwoord is NEE.

Het viel me op dat jij erg blij bent dat ik de naam van de vrouw van HERSH nog wist. Daar ben ik ook blij om, want Hersh is mijn grootvader en Feige is mijn grootmoeder.

Nu over hun geboortedatum, die weet ik niet omdat ik er niet bij was, maar als de Messias komt en de hele familie weer herenigd wordt, zal ik het ze vragen...

Een ps bij deze brief is bestemd voor mijn zusje en jongste broertje.

Lieve Jennifer en beste Eric,

We bedanken jullie allebei voor jullie mooie brieven, en we zijn vooral erg blij dat jullie geen vragen hebben over de misjacha.

BESTE JENNIFER

IK WILDE JOU EN JE BROERTJE ERIC WAT GELD STUREN, MAAR ZOALS JE WEET WERK IK NIET MEER EN HEB IK GEEN GELD. MAAR OMDAT TANTE RAY JULLIE ZO LIEF VINDT, STOPT TANTE RAY TWEE DOLLAR IN DEZE BRIEF. EEN VOOR JOU EN EEN VOOR ERIC.

LIEFS EN KUSJES

TANTE RAY EN OPA JAEGER

Lieve Marlene

Denk je erom dat het dinsdag 28 mei JIZKOR is...

Jizkor, een gedenkdienst. Mijn grootvader dacht altijd aan de doden. Elke zomer als hij op bezoek kwam, namen we hem mee naar Mount Judah om mijn grootmoeder en al die anderen op te zoeken. Wij kinderen liepen dan rond en keken zonder enige emotie naar de namen op de bescheiden grafstenen, of naar het gigantische monument in de vorm van een boom met afgehakte takken, ter nagedachtenis aan mijn grootvaders oudere zus, die op haar zesentwintigste was overleden, 'een week voor haar trouwen,' dat vertelde mijn grootvader me tenminste altijd. Op sommige van die stenen zaten kleine felblauwe stickers waarop BLIJVEND ONDERHOUD stond, op vrijwel alle prijkten namen als STANLEY en IRVING en HERMAN en MERVIN, als SADIE en PAULINE, namen die mensen van mijn generatie typisch joods in de oren klinken, hoewel het in feite zo is, als een van de ironieën die alleen het verstrijken van een bepaalde tijdsduur aan het licht kan brengen, dat de joodse immigranten van een eeuw geleden, geboren met namen als SELIG en ITZIG en HERCEL en MORDKO, als SCHEINDEL en PERL, die namen juist gekozen hadden omdat ze in hun oren heel Engels klonken, heel on-joods. Wij liepen dan rond, dat alles bekijkend, terwijl mijn grootvader, altijd in een onberispelijk colbertje, een broek met messcherpe vouw, krachtig gestrikte das en pochet, nauwgezet en ordelijk zijn rondgang maakte, bij iedere steen even bleef staan, die van zijn moeder, zijn zuster, zijn broer, zijn vrouw, hij had ze allen overleefd, en met een soort dringend gemompel de gebeden in het Hebreeuws oplas. Als je in Queens over de

Interboro Parkway rijdt, bij de ingang van Mount Judah stopt en over de stenen afscheiding kijkt, kun je ze daar allemaal zien, kun je hun aangenomen, lichtelijk hoogdravende namen lezen, vergezeld van de ritualistische kwalificaties: GELIEFDE VROUW, MOEDER EN GROOTMOEDER; GELIEFDE MAN; MOEDER.

Dus ja, hij dacht altijd aan de doden. Het zou nog heel wat jaren duren voordat ik besepte hoeveel hij wel aan ze dacht, mijn knappe, geestige grootvader, die zoveel verhalen kende, die zich zo fantastisch kleepte: met zijn gladgeschoren ovale gezicht, de twinkelende blauwe ogen en de rechte neus die eindigde in een nauwelijks waarneembare verdikking, alsof degene die hem ontworpen had, op het laatste moment had besloten er nog een vleugje humor in te verwerken; met zijn dunne, keurig geborstelde witte haar, zijn kleren, zijn reukwater en zijn gemanicuurde handen, zijn roemruchte moppen en zijn complexe, tragische verhalen.

Mijn grootvader kwam elk jaar in de zomer, aangezien het weer op Long Island 's zomers minder drukkend was dan in Miami Beach. Hij bleef altijd wekenlang, vergezeld van een van de vier vrouwen met wie hij op dat moment toevallig getrouwd was. Als hij kwam logeren, betrok hij (en soms ook zijn vrouw) de kamer van mijn kleine broertje, met de

twee smalle bedden. Daar hing hij dan, na van het vliegveld te zijn aangekomen, zijn hoed op een lampenkap en vouwde hij zijn colbertje netjes over de leuning van een stoel om vervolgens zijn kanarie Sjlomele, wat Jiddisj is voor *kleine Salomo*, te gaan verzorgen: hij plaatste het kooitje op een eikenhouten kinderbureautje en besprenkelde het vogeltje met enkele druppels water, 'om hem een klein beetje op te frissen'. Daarna haalde hij langzaam en nauwgezet zijn spullen uit zijn met zorg ingepakte koffers en legde die voorzichtig op een van de twee kleine bedden in die kamer.

Mijn grootvader was befaamd (op de manier waarop bepaalde joodse immigranten en hun families zeggen dat iemand ergens 'befaamd' om is, wat meestal wil zeggen dat zo'n zesentwintig mensen ervan weten) om een aantal dingen – zijn gevoel voor humor, de drie vrouwen met wie hij na het overlijden van mijn grootmoeder trouwde en, met uitzondering van de ene die hem overleefde, ook snel weer van scheidde, zijn manier van kleden, bepaalde familiedrama's, zijn orthodoxie, zijn manier van doen waardoor serveersters en winkeliers hem zich altijd herinnerden, elke zomer weer – maar de twee zaken die ik toch het meest sailant aan hem vond, waren zijn vroomheid en zijn prachtige kleren. Als kind, en later als puber, leken die twee zaken mij de grenzen waartussen zijn vreemdheid, zijn Europeesheid bestond; het gebied dat hem en niemand anders toebehoorde, een ruimte waarin het mogelijk was zowel werelds als vroom te zijn, minzaam en gelovig tegelijk.

Het eerste wat hij bij het uitpakken uit zijn koffer haalde, was de fluwelen zak waarin de spullen zaten die hij nodig had bij zijn ochtendgebeden – om te *davvenen*. Dat deed hij elke dag zijn leven lang, vanaf de dag in het voorjaar van 1915 toen hij barmitswe werd tot aan de ochtend voorafgaand aan de dag in juni 1980 waarop hij stierf. In die met satijn gevoerde zak van donkerrood fluweel, waarop met gouddraad een door klimmende leeuwen van Juda geflankeerde menora geborduurd stond, zaten zijn keppeltje, een enorme ouderwetse wit met verschoten blauwe talles met aangenaide kriebelfranje, waarin hij, overeenkomstig de instructies die hij me toen ik twaalf was, een jaar voor mijn barmitswe, op een warme dag in 1972 nauwgezet dicteerde, die dag in juni is begraven, en de zwarte leren doosjes of *tefilien* die hij elke morgen tijdens het davvenen om zijn hoofd en linkerarm bond, terwijl wij vol ontzag toekijken. In onze ogen was het een bizarre en tegelijkertijd majestueuze vertoning: zodra de zon op was bond hij iedere ochtend, onder het prevelen van Hebreeuwse woorden, de leren banden om zijn arm, en daarna één enkele, dikke leren band om zijn hoofd, waar zo'n leren doosje aan vastzat dat verzen uit de Tora bevatte en zich midden op zijn voorhoofd

vlijde. Daarna deed hij de enorme verschoten talles aan en het keppeltje op, en prevelde hij vervolgens, onderwijl zijn sidoer, zijn dagelijkse gebedenboek, tevoorschijn halend, ongeveer een halfuur lang zijn voor ons volkomen onbegrijpelijke teksten. Soms, als hij klaar was, zei hij tegen ons: 'Ik heb een goed woordje voor jullie gedaan, omdat jullie alleen maar Reform zijn.' Mijn grootvader was een orthodoxe jood van de oude stempel, en het was vanwege hem, meer dan vanwege wat ook, dat we überhaupt een geloof hadden: we woonden op de feestdagen de diensten bij, werden barmitswe. Voor zover ik weet heeft mijn vader, een man van de wetenschap die heel anders dacht dan zijn praatgrage schoonvader, precies vier keer de kleine synagoge waartoe wij behoorden bezocht: op de vier ochtenden van de barmitswes van zijn zoons.

Net zo veeleisend en overdreven precies als het ritueel van het davenen was ook de wijze waarop mijn grootvader zich elke morgen aankleedde: heel precies en ordelijk, in alle opzichten eveneens een ritueel. Mijn grootvader was iemand die zich zoals dat heette 'elegant kleedde'. Zijn gesoigneerde verschijning, zijn verfijnde kleren, waren slechts de uiterlijke expressie van een innerlijke eigenschap die voor hem en zijn familie kenmerkend was voor wat het inhield om een Jäger te zijn, iets wat ze zelf omschreven als 'Feinheit': een verfijning die zowel ethisch als esthetisch was. Je kon er vergif op innemen dat zijn sokken altijd bij zijn trui pasten, en hij droeg het liefst hoeden met een zachte rand en een band waarin altijd wel een of twee zwierige veren staken, totdat de laatste van zijn vier vrouwen – die haar eerste man en een dochter van veertien in Auschwitz was kwijtgeraakt, en wier zachte, getatoeëerde onderarm ik altijd zo graag mocht vasthouden en strelen toen ik klein was, en die omdat ze zoveel was kwijtgeraakt, denk ik nu, zoiets frivools als een veer in een hoed niet verdragen kon – ze eruit begon te plukken. Op een typische zomerse dag in de jaren zeventig kon hij bijvoorbeeld het volgende aan hebben: een mosterdgele zomerse lichtgewichtpantaloon, met een messcherpe vouw, een zachte witte polo onder een mosterdgeel met wit geruite slip-over; lichtgele sokken, witte suede schoenen, en een slappe hoed waarop, afhankelijk van het precieze jaar, wel of geen veer prijkte. Voordat hij de deur uit stapte om een straatje om of naar het park te gaan, sprenkelde hij eerst wat 4711 in zijn handen dat hij vervolgens op zijn wangen en de kwabben onder zijn kin kletste. 'Nu,' zei hij dan, in zijn gemanicuurse handen wrijvend, 'kunnen we naar buiten.'

Ik volgde het altijd heel oplettend. (Of dat dacht ik). Hij kon ook wel een colbertje aan hebben – wat me onaannemelijk leek, daar er noch een bruiloft noch een barmitswe viel bij te wonen – waarin hij steevast

zijn portefeuille en, in de andere binnenzak, een vreemd uitzierende portemonnee stopte: lang en slank, eigenlijk iets te groot, zoals in Amerikaanse ogen bepaalde Europese artikelen op de een of andere manier altijd de verkeerde afmetingen lijken te hebben, en van een tot haast suèdeachtige zachtheid versleten leer, waarvan ik nu besef dat het struisleer was, aangezien hij nu van mij is, maar dat ik er toen alleen maar raar pukkelig uit vond zien. Ik zat altijd op het bed van mijn broertje als hij vertelde, een en al aandacht en vol bewondering voor zijn spullen: de geruite slip-over, de witte schoenen, de glanzende riem, de zware blauw met goudgele fles reukwater, de schildpadkam waarmee hij zijn schaarse witte haar naar achteren kamde, de versleten, pukkelige portemonnee die, zoals ik zelfs toen al wist, geen geld bevatte, niet in staat als ik op dat moment was om me voor te stellen wat er toch zo kostbaar kon zijn dat hij het elke keer bij zich diende te stoppen als hij zich zo onbepelbaar kleedde.

Dit was de man van wie ik in de loop der jaren honderden verhalen en duizenden feiten vergaarde, de namen van zijn grootouders, oudooms en -tantes en achterneven en -nichten, de jaren waarin ze geboren waren en waar ze waren overleden, de naam van de Oekraïense dienstbode die ze als kind hadden gehad in Bolechow (Lulka), die altijd klaagde dat de kinderen een maag hadden 'als een bodemloze put', het soort hoeden dat zijn vader, mijn overgrootvader, altijd op had gehad. (Slappe vilthoeden: het was een zwierige man met een sikje, mocht mijn grootvader graag over zijn vader opscheppen, en een man van gewicht in zijn kleine bruisende stadje, die erom bekendstond dat hij potentiële zakenrelaties flessen Hongaarse tokayer bracht 'om het zakendoen te ver-aangenamen', en was plotseling overleden aan een hartverlamming in een kuuroord in de Karpaten, Jaremcze (nu: Jaremtsja, Oekraïne), waar hij vanwege het geneeskrachtige water met het oog op zijn gezondheid naartoe was gegaan. Dat was het begin geweest van de slechte jaren, de reden, uiteindelijk, waarom vrijwel al zijn kinderen Bolechow ten slotte hadden moeten verlaten.) Opa vertelde me over het stadspark, met het standbeeld van de negentiende-eeuwse Poolse dichter Adam Mickiewicz, en het kleine parkje aan de andere kant van het plein met zijn laan van lindebomen. Hij declameerde voor me, en ik leerde de woorden van 'Main sjetele Belz,' het Jiddische liedje dat iets van een kinder-versje had over het dorp vlak bij het stadje waar hij was opgegroeid, dat zijn moeder een jaar of tien voordat de Titanic gezonken was, voor hem gezongen had: